

ISSN 2310-3353

Қостанай
мемлекеттік
педагогикалық
институтының

ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
2022

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

ӘОЖ 82.0 (574)

*Оспанұлы, С.,
ф.ғ.к., профессор
Мырзағалиева, К.М.
ф.ғ.к., тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының қауымдастырылған
профессоры
А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,
Қостанай, Қазақстан*

АХАҢНЫҢ АТАМЕКЕНІ

Түйін

Мақалада ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының атамекені Жанкелдин ауданындағы Ақкөл ауылы мен туған жері Сарытүбектің өткен тарихы, бүгінгі жай-күйі сөз болады. Сондай-ақ осы өңірден шыққан ұлы тұлғалар жайында да айтылып, ақындардың Ахаң еліне арнаған өлең-жырлары беріледі.

***Кілт сөздер:** атамекен, Ақкөл, Аққұм, кеңшар, Жыңғылды, Ұлы Жыланышық, мектеп, ақын, қара тұз, ыстық су.*

1 Кіріспе

А. Байтұрсынұлының бабасының есімі – Ақжол, атамекенінің аты – Ақкөл, Ақкөлге көрші ауыл Аққұм. Ақкөл мен Қарақұм арасына орналасқан терең аңғар – Ақирек деп аталады. Кең алап тұтасқан ақирек өрнекпен белдеуленген. Жер бедері де әр түрлі; құм, қиыршық тастар. Соған қарап бұл аңғарды ел ертедегі теңіз түбі болған деп жорамалдайды. Осы абадан алаптан Үлкен Тегене деген шағын өзен бастау алады. Ол, әсіресе, қар еріп, көктем туа бастағанда қатты тасиды. Одан төмен аққан су Қарғалы, Қайдауыл, Шыршық, Қоянқарта, Ақмамық деп аталатын арналы саймен жолындағы шабындықтарға нәр беріп, Шұбар теңіз арқылы Жыңғылды өзегіне келіп құяды.

Жыңғылды – сол баяғы Үмбетейдің намысты ұлдары Ақтас пен Байтұрсын, Сабалақтардың кәрі ояз Яковлевтің басын жаратын жері. Ерлікке, өрлікке куәгер тарихи мекен.

Ахаңның ата-бабалары батыр! Сол батырлықтың кейінгі ұрпағына да дарығаны осы «Жыңғылды» оқиғасынан да байқалады. Шолақұлы Қарпық ақынның

Үмбетей атам, Жәнібек

Бабалардың рухы

Бұларға келіп қауышқан! [1;60], –

деуі сондықтан.

Халық ақыны Нұрхан Ахметбеков «Торғайдан сәлем» атты жырында табиғаттың ескерткішіндей Ақиректі былайша суреттейді:

Шортаны атан түйедей,

Ақ балығы биедей

Айдын да шалқар көлі бар.

Еңсесін созып аспанға,

Арқасын күнге төсеген,

Ақиректің шыңы бар.

Теріс аққан Тегене

Құзды айналып бұрылар,
Қаракұмның бойында
Айрықша желі, суы бар...
Қаңтарда суға қаз қонып,
Отынсыз бетің жылынар[3;39]

2 Материалдар және әдістер

Ахмет осы Ақкөлдің Сарытүбегінде ағасы Мәшен қажының үйінде дүние есігін ашты. Өйткені Ахаңның әкесі Байтұрсын үлкен балаларына енші бөліп беріп, өзі кенжесі Мәшеннің қолында қалған[2;12]. Алғашқы көрген, шомылған көлі де осы Ақкөл. «Анасы келіп су алған, әкесі атын суарған» Ақкөл. Ақкөлдің суы ортаймасын дегендей оған Жыланшық өзені келіп құяды. Көктем сайын арнасынан асырып, суын жаңартып, толықтырып, толқындата түседі.

«Адам туған жерінің табиғатына тартып туады» деген рас шығар, Ахаңның халық қамын жеп, бала оқытып, ұлтының білім деңгейінің ортаймауын ойлауы, не бір қиындыққа төзіп, жолындағы кедергілерді бұзып-жарып өтуі осы Үлкен Тегене, Ұлы Жыланшық өзендеріне, етек- жеңінің молдығы, ортаймайтыны, арнасының кеңдігі Ақкөлге ұқсайды. Ұлы Жыланшық өзенінің сағалық алабындағы көлді халық айнадай аппақ боп ағарып жатқан соң Ақкөл атаған.

Ақкөл-Торғай мен Ырғыз даласы түйісер тұста, Торғай Қолатының оңтүстік шығысында теңіз деңгейінен 115 метр биіктікте орналасқан. «Аумағы 41,2 шақырым, ұзындығы-12-13 шақырым, ені -6 шақырым, айналма жағалауы 62 шақырым, көлді орта тереңдігі-3,7 метр, ең терең жері бес метрден асады. Солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс жағалаулары жарқабақты, басқа жағы жайпақ. Шығысында 1,5 шақырымға созылған түбегі бар... Алабы құнарлы шабындық, жайылымдық. Көлтабан, шортан, алабұға, ақбалық сияқты балықтарға бай, балық аулау кәсібі кейінгі кездерде ғана жолға қойыла бастады...

XIX ғасырдың 1837-1847 жылдары Ресей мемлекетінің отаршылдық саясатына қарсы азаттық соғыс жүргізген Кенесары Қасымұлы осында екі жыл қыстаған. Ал, Шақшақ Жәнібек тархан көл алқабын Үмбетей батырдың балаларына еншіге берген» [5;49].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Ақкөл–Қостанай облысындағы көлдердің арасында көлемі жағынан төртінші орында. Сыр-ағаң оны:

Аралдан соң ең көлемді, ең ұзын
Ақкөл менің алғаш көрген теңізім
Артық емес теңесем де айнаға,
Айдалада жарқыраған көл жүзін[4;148], – деп суреттейді.

Ақкөл – ақынның анасы Алмагүлдің де, жары – Күнжамалдың да туған жері. Екеуінің де руы –Үмбетей. Сырбай сонда Үмбетейге әрі жиен, әрі күйеу. Күйеулігі жақын. Өйткені Күнжамал Ахаңның ағасы Қалидың Әмірінің қызы. Сондықтан да Ақкөл Сыр-ағаңа ерекше ыстық. Сол ақпейлің ақын былайша тебірене жеткізеді:

Ілілемін Ақкөлге мен ізетпен,
Анам туып, мұнда жазы, күзі өткен.
Жөргегімді шайып Ақкөл толқыны,
Ақкөл талы бесігімді күзеткен.

Ақ балығы найзағайдай атылып,
Жоқ болады қоғажайды жапырып.
Инеліктер, көбелектер, бақалар
Шуылдайды бірін-бірі шақырып.

Шұбырады үйір-үйір ақ шабақ,
Қуады оны ақ шортандар ашқарақ.
Аш жылдарда мекендеген аталар
Ақкөл бойын байтақ ырыс, бақ санап.

Толқиды Ақкөл аршын төсті сұлудай,
Топпақ жалды толқындары бұрымдай.
Түбі қайыр, жағалауы жалпақ құм,
Маған Ақкөл көрінеді Қырымдай.

Ақкөлді бір арман көріп өтті Асан,
Палуан, жүйрік түсті мұнда топқа сан.
Еш уақытта көншімейді көңілім,
Жылда айналып Ақкөлге бір соқпасам [4; 148-149].
Енді бірде Сыр-аған «ақ» сөзін ойнатып, Ақкөлін еркелете тербеткендей:
Жазығы да ақ сортаң,
Балығы да ақ шортан.
Қыздарының аты да-
Аспандағы Ақшолпан.
Ақ көлінде ақ қазы,
Ақ үйінде ақ тазы.
Ақ боз атын баптайды,
Ақ сақалды атпазы, – дейді [4;56]

5 Қорытынды

Аққұм – Ахаңның атасы Шошақтың жаз жайлауы, Ақкөл-қыс қыстауы болған.
Қазан төңкерісіне дейін Ақкөл, Аққұм – Тосын болысына қараса, 1950 жылы «Жаңа құрал», «Қабак» Н. Ахметбеков:

Атағы шыққан «Шөмішкөл»,
Айналы суы жеміс көл,
Кешегі соғыс кезінде

Атанып еді жеңіс көл [2;40], – деп жырға қосқан «Шөмішкөл» серіктестіктері бірігіп, ұжымшар болса, 1960 жылы «Ақкөл», «Южный» кеңшарларына айналды. Южный – Аққұм. Екі кеңшар да негізінен мал шаруашылығымен айналысты.

Қазір Ызбан, Шөптікөл, Кішікөл, Мешіт, Қосбидайық, Сызбай, Алтыбай, Қаратал, Көбей, Ахаң туған Сарытүбек, Құмарал елді мекендері мен қоныстары Ақкөл ауылдық округінің құрамында.

Ауылда жаңа үлгіде салынған Ахмет Байтұрсынұлы, жергілікті еңбек майталманы Аңсаған Қоңқабаев, Сырбай Мәуленов атындағы мектептер, балабақшалар жұмыс істейді.

Тағы бір ел ризығы – ауылдан 22 шақырым жердегі – Қаратұз. Оның аумағы шамамен 9,7 шаршы шақырым. Қоры-40 миллион тонна! Құнарлылығы жағынан да сапасы жоғары, әлемге танылған Илецк мен «Аралтұз» сияқты өңделген, иодталған тұздардан артық болмаса, кем түспейді. Бұл күндерді тұзды «Аю-ғалым» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі өндіруде.

Ақкөл табиғатындағы тағы бір ерекше жер-ауылдың солтүстігінен 12 шақырым қашықтағы жер астынан шығып жатқан термальді, ыстық су. «Судың құрамында адам ағзасына оң әсер ететін темір, магний және тағы басқа химиялық элементтер көптеп кездеседі. Судың температурасы – 70-75 градус. Судың шығып жатқан тереңдігі – 1500 метр. Бұрғылау нәтижесінде жер бетіне шыққан су қаншама жылдардан бері бір сарынмен тоқтаусыз ағып жатыр. Судың құяң, қышыма, қотыр, ревматизм сияқты ауруларға емдік қасиеті бар екендігі дәлелденген» [5;51].

Ақкөл жағасындағы қиыршық құм өңделгендей біркелкі. Арасындағы үгітінді тастар күн көзімен жарқ-жұрқ етіп күмістей болып көрінеді. Үйлердің қабырғасын осы күміс үгітіндісіндей қиыршық құмдарды араластырып сыласа ажар беріп, әрлене түсер еді. С. Мәуленовтің Ақкөлді Қырымға тенеуі асыра айтқандық емес, шындық!

Жағасына үйлер салып, көлеңке боларлық ағаштар егілсе таптырмас демалыс орнына айналар еді. Ыстық суы ғана емес, самалы да ем Ақкөлдің.

Аққұмның да ұлы Жыланшық өзені жағалауларынан оңтүстікке қарай теңіздің майда толқындарындай болып созылып жатқан құмды дала «ұзындығы – 52 шақырым, ауданы 375 шақырым (2). Ең биік жері 130-160 метрге жетеді. Құм төбелер аралықтарына жүзгін, тал, жусан, селеу, т.б. өседі. Аққұм даласы жыл бойы мал жайлымдығы үшін пайдаланылады» [4;52]. Осы Ахаңның махаббатына айналған Аққұм, Тұздыкөл, Қыз айнасы, Сырлытам, Ахаңның ата-бабаларының жайлау-қыстаулары, бала Ахметті Торғайға апарған жол, т.б. тарихи орындар алыс-жақыннан келген қонақтардың тамашалайтын жерлеріне айналса, Ақкөлдің де шырайы кіріп қалар еді.

Тағы да Сырбай ақын өлеңін оқиық:
Ақкөл жаққа түсте шықтық Торғайдан,
Отыменен күйдіреді күн ыстық.
Асфальт онда табылады жол қайдан...

Жол үстінде тартып әбден ақырет,
Қою шаңға белуардан батып ек.
Көл боп бізге құшақ жайды Ахмет.

Аңсап, шаршап барғанда Ахмет болып көлдің құшақ жайатынына сенесің. Ол толқынымен аймалайды. Ақкөлге Торғайдан баратын жолдың ақырет тарттыратыны да шындық. Әсіресе, жаңбырдан кейін бұл ауылға жету – қиынның-қиыны борбас, сазды жер езіліп, қарыс аттатпайды.

Бұл жайында 1999 жылы жарық көрген «Алтын бесік» кітабында Байтұрсын Илияс:

«Қостанайдан шыққалы соңымыздан жауын еріп келе жатқан-ды, – деп жазады, – Оны жақсы ырымға балап, көңіліміз көтеріңкі еді. Ақкөлге қарай, бірақ, жаңбыр тамбай қойды. Көтермелі жол, егер жауын болса, мүлдем езіліп кетеді, өйткені, табаны бос топырақпен үйілген, қиыршық тас төселмеген. Күн ысып кеткен. Шаңытып тұр. Шөл даланың ыстығы өзгеше. От болып өртеніп, жалын атады. Бұл жақтың өсімдіктері де өзгеше. Тырбық қара жусан. Тырбимай қайтсін, мынау жандырып бара жатқан күн көзі. Сап-сары дала. Ала сорлар. Дуадақ, жапалақ, қарақұс, сарышұнақ көрінеді. Бұрындар өріп жүретін киік қана жоқ. Байқоңыр ғарыш айғағының жақындығы табиғатқа да әсер еткен. Халық арасында ауру көп. Қан ағарып кетеді. Ажалынан ерте кетіп жатқан сорлы қазақ. Жиырмамыншы ғасырдың қасіреттерінің бәрі осы даладан табылады [6;3].

Иә, жеріне зымыран құлайды. Ел осы бір сордан құтылса, жолдан көрген азап түк емес-ау...

Өлеңдері А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышына» енген, Байтұрсын (А. Байтұрсынұлының әкесі) мен Ақтас, Сабалақтарды соттап, Сібірге айдағанда оларға араша түсе алмаған ояз бастығының көмекшісін сынап өлең жазған Алтыбас Ақмолда (Әлмұхаммед) Орынбайұлы, Қарпық Шолақұлы, бір өзі бір Академияның қызметін атқарған ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы, Ұлттық Академияны басқарған академик Кенжеғали Сағадиев дүниеге келген киелі мекеннің қазіргі жай-күйі де мүшкіл.

Әдебиеттер тізімі

1. Жиырма үш жоқтау. Жинастырып түзеткен Байтұрсынұлы Ахмет, Бөкейханұлы Әлихан. – Мәскеу, 1926.
2. Әбдиманұлы Ә. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу-эссе. – Алматы: «Арда», 2007.
3. Ахметбеков Н. Шығармалар жинағы. – Алматы Ел-шежіре», 2007.
4. Мәуленов С. Күзгі бұлттар. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1987.
5. Торғай энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
6. Илияс Б. Алтын бесік. – Қостанай, 1998.

Материал редакцияға түсті 17.02.2022

ОСПАНУЛЫ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М. РОДИНА АХМЕТА

В статье рассказывается о прошлом и настоящем сел Акколь и Сарытубека Жанкельдинского района, родины великого учителя народа Ахмета Байтурсынова. Есть также рассказы о великих людях из этого края, а также стихи поэтов, посвященные земле Ахана.

Ключевые слова: *родина, Акколь, Аккум, совхоз, Жынгильды, Великий Жыланышк, школа, поэт, горячие воды.*

OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M. AKHMET 'S HOMELAND

The article tells about the past and present of the villages of Akkol and Sarytubek of the Zhankelda region, the birthplace of the great teacher of the people Akhmet Baitursynov. There are also stories about great people from this region, as well as poems by poets dedicated to the land of Ahan.

Key words: *motherland, Akkol, Akkum, state farm, Zhyngildy, Veliky Zhylanshyk, school, poet, hot waters.*

ӘОЖ82.0 (574)

Оспанұлы, С.,
ф.ғ.к., профессор
Мырзағалиева, К.
ф.ғ.к., тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының
қауымдастырылған профессоры
А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,
Қостанай, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АРЛЫ ХАТТАРЫ

Түйін

А.Байтұрсынұлының әрқайсысы бір романға татырлық арлы, ел, жер деп соққан жүрегінің лүпілі бар, халық қамына толы күрескер, бұлқұнысты хаттарының бізге тек шет пұшақтары ғана жетті. Мақалада алтынға айырбастамас асыл қазынамыз хаттар – өткен күннің сан қатпар қыр-сыры, болған оқиғалар куәсі, бұлтартпас айғағы екені туралы сөз болады.

Кілт сөздер: *хат, ар-ождан, сот, от-басы, саясат, болыс, уез.*

1 Кіріспе

«Анама хат» – Ахаңның жан сыры
(Жыңғылды оқиғасының ақиқаты)

Кешегі халқымыз аңсаған арман-мақсат, сыртқа шыға алмай, отыз тіске қамалған шындық, кіршіксіз мөлдір махаббат, достық, туыскандық, бауырмалдық шынайы сезім сарғайтқан, сарғайған сағыныш, көңілдегі көрікті ой, көз жасы, қамал бұзар қаһарман сөздер, ана тіліміздің інжу-маржандары, діліміз, ар-ождан, ұят, сауап, қайырым, кешірім, сабыр... – бәрі-бәрі хаттарда.

«Рас, азаматтық тарихымызда орны бар тұлғалардың бір-біріне, достарына, туыстарына жазған хаттары аз сақталған. Бұған олардың ұрпағы, мұрагерлері, ізбасарлары кінәлі емес, дара тұлғаларды соттаған, айдаған, атқан, үрім-бұтағын, жанашырларын қуғын-сүргінге ұшыратқан тоталитарлық жүйе кінәлі» [1,241], – деп академик Дихан Қамзабекұлы айтқандай, «сотталған», өртелген, тәркіленген хаттар қаншама?! Оларда алтынға айырбастамас асыл қазынамыз – өткен күннің сан қатпар қыр-сыры, болған оқиғалар куәсі, бұлтартпас айғағы кетті.